

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

ШЕВЧУК - БЄЛА Яна Валеріївна

УДК 340.15(477 – 250д)"17/19":323.15

**ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН
ПІВДНЯ УКРАЇНИ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.
(НА МАТЕРІАЛАХ ОДЕСИ)**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса – 2008

Дисертація є рукописом.

Робота виконана в Одеській національній юридичній академії
Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник кандидат історичних наук, доцент
ВІТМАН Костянтин Миколайович
Одеська національна юридична академія,
декан магістратури державної служби

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
Харитонов Євген Олегович
Одеська національна юридична академія,
завідувач кафедри цивільного права

кандидат юридичних наук
Волошкевич Геннадій Андрійович
Черкаський національний університет,
старший викладач кафедри теорії та
історії держави та права

Захист відбудеться "_____" _____ 2008 р. о _____ годині на
засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.086.01 Одеської національної
юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, Фонтанська дорога, 23.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Одеської національної
юридичної академії за адресою: м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

Автореферат розісланий "_____" _____ 2008 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.Р. Біла

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Україна – держава багатоетнічна, отже її становлення й розвиток великою мірою пов'язані з виваженою національною політикою, яка мусить забезпечити подальший розвиток, зокрема культурний, всіх етнічних спільнот. Національні меншини, як складова частина народу України, є повноправними суб'єктами політичного процесу. Конституція України створює для цього загальні передумови, проголосивши народ з усією його національною багатоманітністю носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні.

Національні меншини, які проживають на теренах країни, за наявності культурних та побутових відмінностей, різних форм ментальності в процесі свого взаємозв'язку набувають системної єдності, трансформуючись у певну організаційну цілісність. Поруч із цим, національні меншини формують організаційні структури, які забезпечують їхній подальший національно-культурний розвиток.

Самоорганізація національних меншин є формою їх самовизначення, формою реалізації їх національного суверенітету всередині держави згідно з Конституцією України та чинним законодавством.

На території України проживає близько 130 представників різних етносів. Тому формування законодавчої бази етнонаціональної політики України відбувається в руслі правового закріплення принципів забезпечення, розвитку і збереження цих етносів, що є головним фактором запобігання конфліктів на етнічному ґрунті.

Правовою основою етнонаціональної політики в Україні сьогодні є: Декларація прав національностей України 1991 року, Закон "Про національні меншини" 1992 р. та Конституція України 1996 р., які відповідають міжнародно-правовим актам, що регулюють сферу етнонаціональних відносин. Законодавча база України спирається на принципи Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права і Факультативного протоколу до нього, Декларації 47-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, розділу Заключного акта Ради з безпеки та співробітництва в Європі з прав людини, Документа Копенгагенської конференції з питань людського виміру ОБСЄ, Гаазьких рекомендацій з прав національних меншин на освіту, Ослівських рекомендацій щодо мовних прав національних меншин, Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин та ін.

Для ефективної правової регламентації прав національних меншин важливо, щоб визначення цього поняття було загальноприйнятим. Складність проблеми полягає у розмаїтті ситуацій, пов'язаних з існуванням "меншин". Загальновизнаною ознакою поняття "меншина" є лише те, що це національна, етнічна, релігійна або мовна група, відмінна від інших груп населення на території суверенної держави.

Стаття 3 Закону України "Про національні меншини в Україні" визначає національні меншини як "групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою".

Рекомендація № 1255 Про захист прав національних меншин Парламентської Асамблеї від 31 січня 1995р. подає визначення "національної меншини", як "групу осіб у будь-якій державі, які: а) мешкають на території цієї держави та є її громадянами; б) підтримують давні безперервні зв'язки з цією державою; в) мають чіткі етнічні, культурні, релігійні та мовні особливості; г) є достатньо представницькими, хоча і менш багато чисельними порівняно з іншим населенням цієї держави або окремого регіону держави; д) прагнуть до збереження елементів, що складають їх спільну своєрідність, у тому числі власні культуру, традиції, релігію та мову".

У справі ефективної розробки будь-якої наукової проблеми важливе місце посідає вивчення історії питання, оскільки історичний підхід дозволяє краще зрозуміти сучасні проблеми, дає можливість з'ясувати закономірності розвитку теорії та практики. Це стосується і дослідження правового статусу національних меншин на території Півдня України (зокрема, в Одесі) у складі Російської імперії. Досвід минулих років, його узагальнення і висновки, зроблені на цій основі, можуть бути використані і сьогодні.

Варто зазначити, що значна кількість праць, присвячених у тому числі поняттям "нація", "етнос", "етнічна меншина", "національна меншина" (Ю.І. Римаренко, Ю.О. Волошин, В.Б. Євтух, О.О. Рафальський, Б.В. Бабін, О.М. Биков, М.І. Панчук) не обумовила наявності чітких визначень цих понять. Зокрема, поняття "національна меншина" на сьогодні лишається об'єктом наукових дискусій. Слід зазначити також, що, хоча окремі аспекти проблеми правового стану національних меншин та ставлення до них уряду Російської імперії порушувалися у дослідженнях учених XIX – XX ст.ст. (А.О. Скальковський, М.С. Державін, О.І. Дружиніна, І.І. Мещерюк, І.Д. Забунов, С. Циперштейн, Д.А. Давтян, Е.Г. Плесьська-Зебольд), комплексного дослідження правового статусу національних меншин на території міста Одеси наприкінці XVIII – на початку XX ст. не існує.

Об'єктивне вивчення однієї з основоположних складових частин національної політики – правового становища національних меншин – передбачає у тому числі детальний розгляд їхнього історичного розвитку, правотворчості щодо національних меншин у попередні часи.

Актуальною продовжує залишатися необхідність руйнування стереотипів в оцінках діяльності уряду Російської імперії, його впливу на початкову історію міста Одеси, зокрема у тій частині, яка стосується національних громад.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до програми Міністерства освіти і науки України "Актуальні проблеми будівництва

демократичної соціальної правової держави відповідно до положень Конституції України", наукових досліджень Одеської національної юридичної академії відповідно до загальної теми "Правові проблеми становлення і розвитку сучасної української держави" (державний реєстраційний номер 0101U001195) на 2001 – 2005 рр. та "Традиції і новації в сучасній українській державності і правовому житті" (державний реєстраційний номер 0106U004970) на 2006 – 2010 рр.

Тема дисертаційного дослідження є складовою частиною наукових досліджень кафедри історії держави і права Одеської національної юридичної академії, що здійснює розробку наукової теми "Традиції і новації в правовому розвитку (історичний аспект)" на 2001 – 2005 рр. і "Традиції і новації в правовому житті України (історичний аспект)" на 2006 – 2010 рр.

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є комплексний науковий аналіз правового становища національних меншин в Російській імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. на матеріалах міста Одеса.

Відповідно до означеної мети, необхідним є виконання таких завдань дослідження:

визначити головні тенденції національної політики Російської імперії щодо приєднаних територій;

простежити шляхи прибуття представників різних народів на територію Південної України і, виходячи з цього, визначити чинники формування багатоетнічного складу населення південної України наприкінці XVIII – на початку XIX ст.;

визначити загальноімперські підходи до проблем мови, освіти та економічної діяльності представників національних меншин на приєднаних територіях;

проаналізувати законодавче забезпечення права на користування рідною мовою і здобуття освіти представниками національних громад в Одесі та його втілення в життя;

проаналізувати законодавче забезпечення права на промислову та торговельну діяльність національних громад в Одесі та порівняти цю діяльність із загальноімперською;

дослідити право національних меншин на участь у місцевому самоврядуванні;

простежити зміни у правовій політиці уряду Російської імперії протягом другої половини XIX ст. стосовно національних меншин.

Об'єктом дослідження є правове становище національних меншин міста Одеса; становлення та розвиток правових відносин між національними меншинами міста Одеса та Російською імперією наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Предметом дослідження є організаційно-правові засади, законодавчі акти та інші правові документи, які впливали на формування політики уряду

стосовно прав національних меншин, зокрема в Одесі, наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Територіально робота охоплює місто Одесу, як важливий торговельно-промисловий центр, та навколишні території (так звані колонії "Одесского водворения"); хронологічні межі дисертаційного дослідження охоплюють кінець XVIII – початок XX ст.

Методи дослідження. Методологічна основа дисертаційного дослідження побудована на комплексному використанні сукупності універсальних, загальнонаукових та спеціально-юридичних принципів, підходів і методів. Принцип комплексного використання методології юридичної науки є необхідною умовою для продуктивного вивчення правового статусу національних меншин, зокрема, національних громад міста Одеса у XIX ст.

Застосування сукупності конкретних методів, таких як системно-функціональний, порівняльно-правовий, конкретно-історичний, формально-логічний, сприяло досягненню цілей і завдань дисертаційного дослідження.

Особливого значення надано системно-функціональному методу, універсальному інструменту пізнавальної діяльності, який дозволив найбільш об'єктивно дослідити еволюцію урядової політики стосовно національних меншин, зокрема в Одесі та на прилеглих територіях. За допомогою порівняльно-правового методу визначено відмінності у правовому статусі національних меншин різної конфесійної приналежності. Конкретно-історичний метод дозволив об'єктивно розглянути шляхи формування національних громад у місті Одеса та навколишніх територіях та їхню еволюцію протягом XIX ст. Використовувався також і формально-логічний метод (дедукція, індукція, аналіз, синтез).

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим комплексним узагальнюючим історико-правовим дослідженням з проблеми правового становища національних меншин у місті Одеса протягом кінця XVIII – початку XX ст.

Наукова новизна дисертації конкретизується у таких головних результатах дослідження:

уперше:

встановлено, що роль владних структур Російської імперії в процесі становлення національних громад міста Одеса полягала передусім у регулюванні за допомогою нормативно-правових актів всіх аспектів життя національних меншин;

з'ясовано відмінності між гарантованими у законодавстві правами та їхнім реальним втіленням у життя;

удосконалено:

положення щодо визначення правового статусу того або іншого народу імперії відповідно до його конфесійної приналежності;

набуло подальшого розвитку:

знання про державну політику у сфері участі представників національних меншин у діяльності органів міського самоврядування;

положення про більш лояльне ставлення уряду імперії до представників єврейської та польської громад в Одесі, ніж в інших регіонах імперії.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у тому, що його положення, висновки та пропозиції можуть бути використані у:

науково-дослідницькій сфері – з метою розробки загальнотеоретичних проблем правового статусу національних меншин, як в історичному вимірі, так і на сучасному етапі;

правотворчій сфері – для врахування історичного досвіду нормативно-правового регулювання прав національних меншин під час внесення змін та доповнень до існуючого законодавства України тощо;

навчальному процесі – положення та висновки роботи доцільно використовувати при підготовці наукових посібників та підручників з історії держави та права України, Російської федерації, навчально-методичної літератури, лекцій та проведенні семінарських занять з історії держави і права України, основ етнодержавознавства у вищих навчальних закладах.

Апробація результатів дисертації. Дисертацію обговорено і схвалено на засіданні кафедри історії держави і права Одеської національної юридичної академії. Основні положення, висновки та рекомендації доповідалися автором на звітних наукових конференціях професорсько-викладацького і аспірантського складу Одеської національної юридичної академії: 8-й (22 – 23 квітня 2005 р., м. Одеса); 9-й (26 квітня 2006 р., м. Одеса); 10-й ювілейній (27 – 28 квітня 2007 р., м. Одеса); IV міжнародній науково-методичній конференції "Римське право і сучасність" (19 – 20 травня 2006 р., м. Одеса).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження висвітлено у 7 публікаціях: 4 статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях, перелік яких затверджено ВАК України, та у 3 тезах виступів на наукових конференціях.

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, восьми підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 202 сторінки, у тому числі 28 сторінок – список використаних джерел, що вміщує 236 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, вказано на зв'язок роботи з науковими програмами, визначено мету та завдання, об'єкт і предмет наукового дослідження, розкрито методологічну основу, аргументовано його новизну і практичне значення.

Перший розділ "Національна політика Російської імперії та формування національних громад на Півдні України наприкінці XVIII – на початку XX ст." складається з трьох підрозділів. У ньому проаналізовано джерельну базу дослідження та розглянуто питання національної політики Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. В окремому підрозділі досліджено процес формування національних громад в місті Одеса у зазначений період.

У підрозділі 1.1. *"Історіографія та джерельна база дослідження"* характеризується стан наукового опрацювання теми, здійснено аналіз праць попередників автора за проблемою, що досліджується, простежується джерельна база, що забезпечила інформаційний простір для дослідження.

Протягом кінця XX – початку XXI ст. з'явилася значна кількість праць, присвячених поняттям "нація" та "етнос", "етнічна" та "національна меншина", пошуку їх співвідношення між собою. Це, зокрема, роботи В.Б. Євтуха, О.В. Нельги, Т.В. Рудницької, В.І. Никитюка, М.І. Панчука, Б.В. Бабіна, О.М. Бикова К.М. Вітмана та ін. Велику увагу присвятили поняттю "національна меншина" автори "Малої енциклопедії етнодержавознавства" за редакцією Ю.І. Римаренка. Проте слід констатувати, що концепт "національна меншина" лишається об'єктом наукових дискусій і на сьогодні не має чіткого визначення.

Окремі аспекти проблеми правового становища національних меншин та ставлення до них уряду Російської імперії порушувались у дослідженнях учених XIX – XX ст.ст. (А.О. Скальковський, М.С. Державін, В.М. Кабузан та ін.).

Певна кількість наукової літератури присвячена різним аспектам правового становища євреїв в Російській імперії (І. Житецький, І.Г. Оршанський, Й. Петровський-Штерн та ін.); безпосередньо єврейському населенню міста Одеса у XIX ст. присвячено роботи С. Пена та С. Ципперштейна, які, проте, не містять аналізу правового статусу єврейської громади. Окремі аспекти розвитку грецької громади містяться у розвідках А.В. Ясь, С. Парадисопулоса, Ю.І. Ряхіна. Німцям, що перебували на території Російської імперії, у XIX ст. присвячено певну кількість історичних праць, де відображено складний процес їхнього переміщення з Німеччини та влаштування на нових землях (А.Г. Гойхборг, Г.Й. Готліб, А. Клаус, О.Р. Липранді). Ґрунтовними роботами останніх років, присвячених безпосередньо німцям Одеси та навколишніх колоній є статті та монографія Е.Г. Плесьської-Зебольд, в яких аналізується у тому числі і правовий статус німецьких колоністів. Одеській вірменській діаспорі присвячено роботи Д.А. Давтяна та Л.Х. Калустяна. Декілька наукових розвідок присвячено також окремим аспектам життєдіяльності болгарського та польського населення м. Одеса.

Крім того, окремі розділи присвячено історії представників різних національностей в Одесі у загальних роботах з історії міста – як XIX, так і XX ст. (А.О. Скальковський, В.Я. Яковлев, П. Герлігі та ін.).

Проте комплексного дослідження з цієї проблеми на означеній території в означений період у науковому обігу не існує.

Поруч із цим слід констатувати, що протягом кінця XX – початку XXI ст. зроблено деякі спроби у цьому напрямку – як стосовно Південної України, так і стосовно інших регіонів у різні періоди. Це, зокрема, ґрунтовні роботи Леоніда Рябошапко "Правове становище національних меншин в Україні (1917 – 2000)" (Львів, 2001) та Мирона Капралія "Національні громади Львова XVI – XVIII ст.ст. (соціально-правові взаємини)" (Львів, 2003); кандидатські дисертації П. Хайнера, "Правовий стан німецьких переселенців на Україні: історичний нарис від початку XIX століття до сучасності" (1992) та С.В. Петкова "Переселенські національні меншини на українських землях у складі Російської імперії в XVIII – на початку XX ст. (історико-правове дослідження)" (Харків, 1999). Означені роботи надають поштовх щодо подальших досліджень із цієї проблематики.

Документально-джерельна база з проблеми правового статусу національних меншин Південної України та зокрема міста Одеси становлять:

офіційно-документальні матеріали центральної влади (іменні накази імператора, накази Сенату та Синоду, інструкції, рапорти, доповіді, положення, Статути навчальних закладів та промислових підприємств, правила благодійних товариств тощо);

документальні матеріали місцевих органів влади (місячні відомості про прибуток, рапорти наглядачів колоній, рапорти Одеського Ремісного приказу та ін.).

Значно полегшував роботу над дисертаційним дослідженням довідник "Одесса в Полном собрании законов Российской империи", виданий за редакцією П.П. Музиченка (Одеса, 2006).

Підрозділ 1.2. "Національна політика Російської імперії та "національні меншини" присвячено двом головним питанням, які є необхідними для подальшого дослідження. По-перше, це проблема визначення поняття "національна меншина".

Меншини у державах виникають в процесі історичного розвитку останніх, що обумовлюється багатьма факторами. У загальносвітовому контексті Р. Олівер виокремлює такі: 1) добровільна міграція, яка досить часто супроводжувалася приниженням місцевого населення; 2) примусова міграція африканського населення на американський континент за доби работоргівлі XVII – XVIII ст.ст.; 3) привезення за доби колоніалізму державами-метрополіями робочої сили туди, де вона була потрібна; 4) масова міграція з економічно нерозвинутих країн до економічно розвинутих за доби економічного піднесення 50 – 60-х рр. XX ст.; 5) розпад імперій – Австро-Угорської, Оттоманської та виникнення нових держав. С.М. Пунжин

додає до цих факторів взаємодію різних етносів у процесі виникнення та розширення держав.

На думку О.О. Рафальського, перші нації формуються у середньовіччі. Вже тоді, в межах національних держав постає питання про статус національних меншин, який був зафіксований у ряді міжнародних договорів XVII ст. Національні меншини утворилися внаслідок виникнення націй-держав (національних держав), для яких важливою умовою був збіг державної самоорганізації та етнічної приналежності їхнього населення. Із середньовіччя і до XIX ст. включно, національні меншини здебільшого були ідентичними релігійним. Групи з відмінною етнічною ідентичністю в межах національних держав і становили національні меншини.

Вперше поняття "національна меншина" у внутрішній політиці було застосоване в Німеччині в XIX ст., у зв'язку з розвитком німецького націоналізму, якому "чужинці", тобто представники інших етносів, що мешкали на території Німеччини, "заважали" створити суспільну структуру, однорідну в культурно-етнічному відношенні.

В Російській імперії в XIX ст. категорія "національна меншина" не була офіційно впроваджена й не застосовувалась у законодавчих та інших документах. У зв'язку з цим, для визначення правового становища національних меншин на Півдні України наприкінці XVIII – на початку XX ст., зокрема на території міста Одеса, необхідно виокремити межі категорії "національна меншина".

За визначенням О.О. Рафальського, "національна меншина", по-перше, об'єднує тільки громадян країни і цим відрізняється від етнічної меншини, яка включає осіб без громадянства, громадян інших держав, біженців, мігрантів; по-друге, не займає домінуючого становища в суспільстві, що обумовлює відстоювання нею політичних прав та юридичного захисту. Стосунки між національною більшістю і національною меншістю можуть набувати в різних країнах характеру від толерантно-патерналістського до дискримінаційно-антагоністичного; по-третє, національна меншина поступається в чисельному відношенні решті громадян, але є достатньою для впливу на політичне життя регіону компактного проживання або країни в цілому. В залежності від політики державних структур щодо національних меншин (асиміляційної чи плюралістичної) відбуваються її самовідтворення і розвиток, а відповідно формується позиція щодо держави (від конформістської до радикально-конфронтаційної); по-четверте, національна меншина прагне зберегти свої особливості в мові, культурі, релігії, для чого створює спеціальні інституції, національно-культурні центри, освітні товариства тощо.

Наведені позиції щодо визначення національних меншин в цілому можуть бути застосовані щодо представників національних громад міста Одеса XIX ст., за винятком пункту щодо "громадян країни".

По-друге, у підрозділі розглядаються головні аспекти національної політики Російської держави та ставлення до приєднаних народів, які можна визначити як "національні меншини".

Національна політика Російської держави, яка почала формуватися ще у XV – XVI ст.ст. характеризувалася: захопленням земель, які уряд вважав для себе життєво необхідними; використанням приєднаних територій в якості джерела сировини та продуктів харчування для російської етнічної території; для досягнення цього проводилася поступова політика асиміляції; для запровадження асиміляційних процесів уряд шукав співробітництва з лояльними представниками панівних верств, які пізніше були інтегровані і прийняті до аристократії імперії; ідеологічним обґрунтуванням агресії здебільшого були релігійні, місіонерські мотиви: просвітництво "бусурман" (Казанське та Астраханське ханства); захист одновірців (Грузія, Вірменія, Україна, Польща); викорінення язичництва, навернення на "справжню віру" та впровадження просвітництва (Північний Кавказ, Сибір). У підрозділі вказується також на політику державного антисемітизму, яка проводилася Російською імперією – впровадження "межі осілості" тощо.

Колонізаційна політика стосовно Південної України мала значну кількість спільних рис з колонізацією інших земель Російською імперією, проте мала й певні особливості. Це, передусім, інтереси Російського уряду щодо переселенців: необхідність створення землеробської верстви на цій території обумовила велику кількість як "внутрішніх", так і "зовнішніх" переселенців, яким надавалися певні пільги.

У підрозділі 1.3. "Формування національних громад у місті Одеса" розглядається процес формування багатонаціонального складу населення Південної України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Це було обумовлено багатьма чинниками. Передусім до цього спричинилися військові конфлікти між трьома державами: Річчю Посполитою, Російською та Османською імперіями. Територія Півдня України була стратегічно важливою для всіх учасників конфліктів. Крім цього, важливу роль у заселенні краю відіграло його вигідне географічне розташування у торговельному та економічному плані, що також сприяло міграційним процесам. Після кінцевого приєднання Південної України до Російської імперії важливим фактором її освоєння була політика уряду, у тому числі й політика національна.

Представники грецької, болгарської, вірменської, німецької, польської та єврейської національностей потрапляли до регіону і, зокрема до Одеси, різними шляхами. Поляки, так само, як і євреї, були мешканцями Правобережної України, приєднаної до імперії внаслідок розділів Речі Посполитої. Безпосередньо до Одеси та навколишніх територій вони потрапляли, користуючись особистими торговельними інтересами. Євреї, крім цього, ще до утворення міста, були мешканцями невеликих сіл поблизу Хаджибейської фортеці. Отже, євреї були або "внутрішніми мігрантами", або навіть місцевими мешканцями.

Вірмени прибували до Одеси, в основному, за власним бажанням через торговельні інтереси, користуючись дозволом імперського уряду на переселення з Григоріополя.

Представники болгарської етнічної спільноти потрапляли на територію частково внаслідок самостійної міграції з турецької території, частково внаслідок заохочення з боку царського уряду й утворили, в основному, колоністський стан. Переселення німців і утворення їхніх колоній було урядовою справою.

Грецьке населення Одеси від самого початку існування міста відрізнялося наявністю представників різних соціальних прошарків. Заможні греки приїздили сюди в якості торговців, головним чином з метою заробити на торгівлі хлібом. Поряд із цим, частина греків залишилась у місті внаслідок створення, а згодом ліквідації військових одиниць – батальйону, дивізіону. Протягом певного часу за ними закріплювався статус військових поселенців.

Другий розділ "Правове становище національних меншин міста Одеса в галузі мови, освіти, віросповідання та економічної діяльності" складається з трьох підрозділів. У розділі аналізуються правове забезпечення реалізації прав національних меншин у галузі мови, освіти, віросповідання, економічній діяльності.

У *підрозділі 2.1. "Реалізація прав "національних меншин" у галузі мови та освіти"* розглядається один з найважливіших показників правового становища національних меншин – їхнє право на використання рідної мови та здобуття освіти в межах власного мовно-культурного простору.

Освітня система Російської імперії протягом XIX ст. була спрямована на те, щоб тримати підданих у покірності престолу; реалізувалося це за рахунок зв'язку освіти (принаймні початкової та середньої) з православною церквою.

У програмах державних училищ, у державній гімназичній освіті й університетах були відсутніми дисципліни, які торкалися б вивчення мов "іногородців" або інших представників неросійської людності.

На матеріалах міста Одеси простежується політика російського уряду щодо національних меншин відповідно до їхньої конфесійної приналежності, у тому числі у сфері права на освіту та на користування рідною мовою. Представники православних конфесій – греки й болгары – користувалися певними пільгами у порівнянні з представниками неправославного населення, особливо у першій половині XIX ст. вони мали право на користування рідною мовою та на отримання освіти рідною мовою, що знайшло своє відображення в законодавстві.

Уряд чинив значні перешкоди щодо вірменської (вірмени-григоріани), польської (римо-католики) та німецької (лютерани) релігійної освіти. Вони не отримували ніякої державної допомоги; відбувалися постійні зволікання з виділенням земельних ділянок для будівництва шкільних закладів; від релігійних навчальних закладів вимагалася така ж звітна документація, як і від світських навчальних закладів, чим порушувалися закони згаданих

конфесій. Уряд, таким чином, постійно намагався ретельно контролювати православні навчальні заклади.

Всі навчальні заклади представників національних громад утримувалися власним коштом – за рахунок, переважно, заможних членів громади, пожертвувань, відрахувань відсотків від прибутків страхових компаній або інших комерційних закладів.

Найбільш обмеженими в правах, у тому числі й на освіту, в Російській імперії були представники іудейського віросповідання – євреї, що офіційно підтверджувалося законодавчими актами. В останній третині XIX ст. внаслідок зміни офіційної урядової політики щодо євреїв та декількох погромів, що відбулись, у тому числі в Одесі були впроваджені невеликі відсотки на навчання євреїв у навчальних закладах усіх рівнів, у тому числі в межі осілості. Проте варто зазначити, що в Одесі, завдяки передусім підтримці місцевої влади (М.С. Воронцов), єврейська освіта перебувала у кращому стані, ніж в інших регіонах імперії.

У **підрозділі 2.2. "Реалізація прав національних меншин на віросповідання"** простежується релігійна політика російської влади стосовно представників різних етноконфесійних груп міста Одеса протягом XIX ст.

Православна церква була панівною в ієрархії конфесій Російської імперії. Відповідно до цього, як вже зазначалося, формувалося правове становище національних меншин православного віросповідання в частині релігійній. На території Одеси та навколишнього регіону такі громади були представлені греками та болгарами. На будівництво церкви для грецького товариства було виділено гроші з казни, без необхідності їх повернення, що свідчило про зацікавленість уряду в грецькому населенні й про сприяння так званім "одновірцям".

Представники болгарської національної меншини в межах Одеси групувалися навколо "Настоятельства одесских болгар, собирающих пожертвования по империи для бедных болгарских православных церквей и училищ". Серед його програмних положень, викладених у "Тимчасовій інструкції", отриманій від Синоду, зазначалося, що завданнями болгарського благодійного товариства є у тому числі "...снабжать всем необходимым православные церкви; заботиться об образовании священнослужителей и учителей для болгар". Без перешкоджань відкривалися й православні церкви в болгарських колоніях. Одеські болгари-емігранти, солідарно з балканською метрополією, вимагали відокремлення своєї церкви від Константинополя у вигляді автокефалії. Офіційна політика Російської імперії у цьому напрямку була нечіткою: з одного боку імперський уряд намагався стримувати "надмірні вимоги" болгар, щоб не псувати стосунків з греками; з іншого - відрив частини пастви від Константинопольського патріархату був на користь Російській імперії.

Протестантські релігійні напрямки в Російській імперії належали до тих, що вільно сповідувалися. Протестантам, як й іншим "інославному", було заборонено навертати у свою віру православних; місіонерська діяльність

була дозволена лише стосовно нехристиянських народів. На території міста Одеса та навколишніх земель представниками протестантських конфесій були німці: мешканці колоній – Гросслібенталь, Люстдорф, Петерсталь, Францфельд та ін. – та мешканці ремісничої колонії в Одесі. Більшість їх належали до євангелицько-лютеранської церкви.

Правове становище німецьких протестантських громад на початковому етапі їх існування визначалося індивідуально, із врахуванням особливостей та побажань. Зокрема, за правління Катерини II (резолуція від 31 січня 1765 р.) було дозволено у кожній новій окрузі будувати одну церкву з усім необхідним; будинок для пастора - державним коштом. Витрати мали бути сплачені після закінчення пільгових років мешканцями округи – з кожного подвір'я в однаковій частині.

Хоча формально німецьким протестантським громадам гарантувалася свобода віросповідання, проте існувала значна кількість обмежень: на місіонерську діяльність, навернення православних на протестантизм; євангелицько-лютеранській церкві було заборонено хрестити підкинутих немовлят за канонами своєї віри, їх можна було хрестити лише за православним обрядом. Із будівництвом церкви в Одесі також було багато ускладнень.

Вірмено-Григоріанська церква, прихожанами якої в Одесі були вірмени, також формально користувалася правом на свободу віросповідання. Проте, дозволу на будівництво храму представникам цієї конфесії довелося чекати більше двадцяти років. Церковну крамницю Вірмено-Григоріанській церкві дозволялось мати поруч зі своєю церквою, але тільки з дозволу вищого місцевого керівництва й при цьому на певній відстані від храмів російської православної церкви.

На території міста Одеса, починаючи з кінця XVIII ст., перебувала певна кількість вірних католицької церкви. На відміну від лютеранської та вірмено-григоріанської церковних громад, католицька громада наприкінці XVIII – на початку XIX ст. не була моноетнічною: католиками були німці, італійці, французи, поляки. Католицьких пасторів, так само, як і протестантських духовних осіб, призначала Канцелярія піклування іноземних, сплачуючи їм заробітну платню від державної казни.

Осередком польської католицької громади в Одесі був собор на вулиці Катерининській, який став головним католицьким приходом Одеси, поряд із ним було створено притулок для хлопців та дівчат.

Уряд Російської імперії ототожнював римо-католицьку церкву передусім з поляками. Саме тому польські національно-визвольні повстання 1830 – 1831 та 1863 – 1864 рр. позначилися на діяльності всіх католицьких дієцезій Російської імперії, незважаючи на те, що більшість католиків займали вірнопідданські позиції. Однак, Південь України наприкінці XIX ст. відрізнявся від інших регіонів більш лояльним ставленням до польського населення.

Останнім в ієрархії конфесій Російської імперії був іудаїзм. Урядом майже відверто проводилася політика державного антисемітизму, яка особливо підсилилася в останній третині XIX ст. Означена політика була відверто відображена в законах імперії. У законодавчому плані життя осіб іудейського віросповідання, у тому числі й їхнє духовне життя, підлягало суворій регламентації. Регламентація стосувалася діяльності кагалів, синагог, раввинів. Проте можна зазначити, що в Одесі ця політика була досить м'якою, оскільки єврейське населення складало тут досить велику частку й мало велике значення для торговельного й промислового розвитку міста.

У **підрозділі 2.3. "Правове становище національних меншин у галузі економіки"** розглядається економічна політика російського уряду щодо представників національних громад, яка полягала, зокрема, у тому, щоб повернути найбільш економічно перспективних із них на "вечное подданство России". До економічної діяльності національних меншин будь-якого віросповідання уряд ставився більш прихильно, ніж до їхньої релігійної або освітньої діяльності. Пояснювалося це тим, що торговельні заклади та промислові підприємства, впроваджені представниками національних громад в Одесі, були, головним чином, прибутковими.

Становище одеських євреїв порівняно з єврейським населенням інших частин імперії було винятковим: ставлення уряду до них було більш ліберальним, вони часто мали суттєву підтримку на рівні місцевої влади, що сприяло досить стабільній ситуації в єврейській комерційній діяльності протягом першої половини XIX ст.

Третій розділ "Участь національних меншин у міському самоврядуванні Одеси" складається з двох підрозділів. У розділі досліджено організацію самоврядування в межах національних громад, а також участь представників цих громад у діяльності органів міського самоврядування Одеси протягом XIX – початку XX ст.

У **підрозділі 3.1. "Самоврядування національних громад"** йдеться про те, що кожна з одеських національних меншин у межах власного товариства (громади) мала свої духовно-культурні осередки, які водночас виконували роль самоврядувальних структур.

Для першої половини XIX ст. характерними органами самоврядування були торговельні товариства (поляки), кагали та об'єднання навколо синагог, наприклад "Святое погребальное братство", "Общество для посещения больных" та "Неугасимая лампада" (євреї), ремісні об'єднання з власними управлінськими структурами (німці), комісія у складі магістрату (греки).

Протягом століття, у зв'язку зі змінами, що відбулися в політиці уряду, відбулися зміни й у системі внутрішнього самоврядування національних меншин на території Одеси. У другій половині XIX ст. осередками національного життя, які здійснювали управлінські функції, були релігійні установи, частково цехові організації (німці, євреї) та благодійні товариства (німці, євреї, греки, поляки, болгари).

У підрозділі 3.2. *"Участь національних громад Одеси в діяльності органів міського самоврядування"* розглядається система самоврядування в Одесі та її трансформація протягом XIX ст., а також зазначається, що від міського самоврядування залежала торговельна та промислова діяльність представників національних меншин Одеси. Це спонукало їх зайняти активну громадську позицію. Уряд імперії в першій половині XIX ст. був зацікавлений у продуктивній економічній діяльності іноземців, у зв'язку з чим надавав їм можливість участі в управлінні містом. Греки, євреї та німці були представлені в окремих підрозділах Міської думи, зокрема в Ремісній управі.

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. представники означених народів також брали участь у діяльності Міської думи, зокрема в Купецькій та Міщанській управах.

ВИСНОВКИ

У **Висновках** підведено підсумки дослідження та сформовано найважливіші результати, зокрема:

1. Представників неросійського населення міста Одеса та навколишніх територій, які проживали тут у XIX ст., можна віднести до категорії "національна меншина". Це обумовлено тим, що вони становили певні групи громадян країни (або не громадян, тих, що постійно проживали на її території), яка поступалася в чисельному відношенні решті громадян, не займала домінуючого становища у суспільстві, що обумовлювало відстоювання цими групами своїх політичних прав і встановлення засобів юридичного захисту. При цьому означені групи були достатніми для впливу на політичне життя міста та регіону; прагнули зберегти свої особливості в мові, культурі, релігії, для чого створювали спеціальні інституції, національно-культурні центри, освітні або благодійні товариства тощо.

2. Національна політика Російської імперії характеризувалася приєднанням нових територій, які використовувалися як джерело сировини; з метою кращої асиміляції підкорених народів уряд шукав співробітництва з лояльними представниками панівних верств того чи іншого народу, які пізніше були інтегровані та прийняті до аристократії імперії. Для обґрунтування своєї агресивної політики в офіційних документах російський уряд широко використовував релігійні та місіонерські гасла.

3. Колонізаційна політика царату щодо Південної України характеризувалася тими ж головними рисами, але, поряд із цим, мала певні особливості, які полягали в необхідності заселення нових земель та в потребі створення на базі переселенців соціальної опори уряду.

4. На початку XIX ст. на території Південної України внаслідок різних процесів (колонізаційна політика Російської імперії, російсько-турецькі військові конфлікти, приєднання до імперії Правобережної України, власні торговельні інтереси) утворився багатонаціональний склад населення. Серед

представників національностей, які становили значну частку населення Одеси, були греки, євреї, вірмени, німці, болгари, поляки.

5. Правове становище національних меншин Одеси в частині права на користування рідною мовою та здобуття освіти рідною мовою характеризувалося, по-перше, залежністю права на освіту від конфесійної приналежності національної громади; по-друге, постійним контролем з боку уряду як православних, так і неправославних навчальних закладів релігійного характеру (вимагання звітів тощо); по-третє, навчальні заклади світського характеру не мали тих прав, які мали аналогічні державні навчальні заклади; по-четверте, здобуття освіти рідною мовою здійснювалося виключно коштом представників національних меншин.

6. Ситуація з конфесійною приналежністю національних меншин в Одесі частково відображала загальноімперську конфесійну політику: православна церква була панівною в ієрархії конфесій Російської імперії і користувалася підтримкою держави в колонізованих землях, у тому числі в Одесі, що відбивалося на реалізації права на свободу віросповідання греків та болгар. Після пануючої православної, наступне місце в ієрархії займали інші християнські церкви: лютеранська (німці); вірмено-григоріанська (вірмени); римо-католицька (поляки). Поряд із тим, що офіційна політика щодо названих конфесій була сприятливою, уряд чинив їм значні перешкоди (зволікання з дозволом на будівництво храмів тощо). Останніми в ієрархії конфесій були іудеї, конфесійне становище яких в Одесі було більш толерантним, ніж в інших частинах Російської імперії.

7. До економічної діяльності національних меншин уряд Російської імперії ставився більш прихильно, ніж до їхньої релігійної або освітньої діяльності, оскільки торговельні заклади та промислові підприємства, впроваджені представниками національних громад в Одесі були, головним чином, прибутковими, у тому числі й для уряду. Винятком було становище євреїв: сприяння розвитку їхньої економіки поєднувалося з утриманням єврейської економічної ініціативи в певних межах, щоб запобігти конкуренції з їхнього боку православному населенню.

8. Кожна з національних громад Одеси мала певні самоврядувальні структури, які еволюціонували протягом XIX ст. У першій половині XIX ст. характерними були польські торговельні товариства, єврейські кагали та об'єднання навколо синагог, німецькі ремісничі об'єднання. У другій половині XIX ст. функції самоврядування перейшли до релігійних установ, частково цехових організацій (німці, євреї) та благодійних товариств (німці, євреї, греки, поляки, болгари).

9. Важливим показником правового становища національних меншин було їхнє представництво у міському самоврядуванні. Представники національних громад християнських віросповідань не були законодавчо обмежені у цьому представництві. Стосовно євреїв існували певні обмеження – третиною або п'ятою часткою. Проте в Одесі означені обмеження були умовними.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Шевчук-Бела Я.В. Витоки грецької громади в Одесі в законодавстві Російської імперії // Митна справа. – 2006. – № 1. – С. 79 – 82.
2. Шевчук-Бела Я.В. Економічна політика Російської імперії щодо євреїв та її особливості в Одесі у першій половині XIX ст. // Держава і право: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – Вип. 34. – С. 128 – 132.
3. Шевчук-Бела Я.В. Особливості правового положення єврейського населення Півдня України в законодавстві Російської імперії в XVIII – XX століттях // Митна справа. – 2006. – № 1. – С. 71 – 75.
4. Шевчук-Бела Я.В. Правовий стан німецьких колоністів Півдня Російської імперії (Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній) // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. пр. – Одеса: Юрид. л-ра., 2005. – Вип. 26. – С. 273 – 277.
5. Шевчук-Бела Я.В. Правове становище німців-лютеран на території Одещини та навколишніх колоній у конфесійному аспекті протягом XIX століття // "Правове життя сучасної України": Тези доп. 10-ї ювіл. звіт. наук. конф. проф.-виклад. і аспірант. складу ОНЮОА (м. Одеса, 27 – 28 квітня 2007 р.) / Відп. ред. д-р. юрид. наук, проф. Ю.М. Оборотов. – Одеса: Фенікс, 2007. – С. 74 – 76.
6. Шевчук-Бела Я.В. Участь національних громад Одеси в діяльності органів місцевого самоврядування наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // "Римське право і сучасність": Матер. IV міжнар. наук.-метод. конф. (м. Одеса, 19 – 20 травня 2006 р.). – Одеса: Фенікс, 2006. – С. 77 – 79.

АНОТАЦІЯ

Шевчук-Бела Я.В. Правове становище національних меншин Півдня України у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. (на матеріалах Одеси). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Одеська національна юридична академія, Одеса, 2008.

Дисертація є дослідженням правового становища національних меншин Російській імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. на матеріалах міста Одеса.

Автор виходить із того, що національна меншина включає певну групу громадян країни (або не громадян, тих, які постійно проживають на її території), яка поступається в чисельному відношенні решті громадян, не займає домінуючого становища у суспільстві, що обумовлює відстоювання

цією групою своїх політичних прав і встановлення засобів юридичного захисту. Означена група є достатньою для впливу на політичне життя регіону компактного проживання національної меншини або країни в цілому. Важливою ознакою національної меншини є також те, що вона прагне зберегти свої особливості в мові, культурі, релігії, для чого створює спеціальні інституції, національно-культурні центри, освітні або благодійні товариства тощо.

В цілому наведені позиції можуть бути застосовані щодо представників неросійського населення міста Одеси та навколишніх територій, які проживали тут протягом XIX ст.

Проаналізована національна політика Російської імперії та її особливості на території Південної України.

На основі широкого кола використаних джерел проаналізовано права грецької, болгарської, німецької, польської, вірменської та єврейської національних громад міста Одеса і прилеглих територій та їхнє закріплення в законодавчих актах та інших документах Російської імперії. Висвітлено особливості складання нормативно-правової бази та її практичного застосування щодо прав національних меншин у галузях користування рідною мовою та здобуття освіти рідною мовою; віросповідання, економічної діяльності, представництва в міському самоврядуванні.

Ключові слова: національна меншина, національна громада, місто Одеса, колоністи, правове становище, віросповідання, галузь мови та освіти, галузь економіки.

АННОТАЦИЯ

Шевчук-Белая Я.В. Правовое положение национальных меньшинств Юга Украины в составе Российской империи в конце XVIII – начале XX вв. (на материалах Одессы). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Одесская национальная юридическая академия, Одесса, 2008.

В диссертации исследуется правовое положение национальных меньшинств Российской империи в конце XVIII – начале XX в. на материалах города Одесса.

Автор исходит из того, что национальное меньшинство представляет собой определенную группу граждан страны (либо не граждан, которые постоянно проживают на ее территории), которая уступает в численном отношении остальным гражданам, не занимает доминирующего положения в обществе, что обуславливает отстаивание этой группой своих политических прав и установление юридической защиты. Данная группа является, тем не менее, достаточной для влияния на политическую ситуацию в регионе компактного проживания национального меньшинства или страны в целом.

Важной составляющей национального меньшинства является также то, что группа стремится к сохранению своих особенностей в языке, культуре, религии, для чего создаются специальные институты, национально-культурные центры, учебные или благотворительные общества и т.д.

В целом приведенные выше позиции могут быть применены к представителям нероссийского населения города Одессы и прилегающих территорий, которые проживали тут в течение XIX в.

Проанализированы права греческого, болгарского, немецкого, польского, армянского и еврейского национальных меньшинств города Одесса и прилегающих к нему территорий, а также оформление прав в законодательных актах и других документах Российской империи.

Проанализированы особенности создания нормативно-правовой базы и ее практического применения в отношении прав национальных меньшинств в области использования родного языка и получения образования на родном языке; вероисповедания, экономической деятельности, представительства в городском самоуправлении.

Охарактеризована национальная политика Российской империи в отношении народов присоединенных территорий, а также ее особенности в регионе Южной Украины, в частности города Одесса.

Подчеркивается, что правовое положение национальных общин находилось в непосредственной зависимости от конфессиональной принадлежности того или другого национального меньшинства. В то же время можно констатировать, что на территории города Одесса существовали определенные отличия от общеимперской политики, в частности в правовом положении евреев.

Ключевые слова: национальное меньшинство, национальная община, город Одесса, колонисты, правовое положение, вероисповедование, сфера языка и образования, сфера экономики.

SUMMARY

Shevchyuk-Bela Ya.V. Legal status of national minorities of the South of Ukraine in the structure of the Russian empire at the end of XVIII — at the beginning of XX c.c. (based on materials of Odesa). - The manuscript.

The thesis stands for a Candidate's degree in Law, speciality I2.00.01 – theory and history of state and law; history of political and legal doctrines. – Odesa National Academy of Law, Odesa, 2008.

The dissertation is a research of the legal status of national minorities of the Russian empire at the end of XVIII - at the beginning of XX c.c. based on materials of Odesa city.

The author proceeds from the assumption that a national minority includes a certain group of citizens of the country (or non-citizens who are constant residents

on its territory) which is less numerous than other citizens, and is inferior in its position in a society. This causes upholding of the political rights and the establishment of the means of legal defence by this group. The defined group is sufficient for influencing the political life of the region of compact residing of a national minority or the country as a whole. The important attribute of a national minority is the fact that it aspires to preserve the features of the language, culture and religion. For this purpose it creates special establishments, national-cultural centers, educational or charitable societies, etc.

The national policy of the Russian empire and the peculiarities of its enforcing on the territory of Southern Ukraine are analysed in this work.

The rights of the Greek, Bulgarian, German, Polish, Armenian and Jewish national communities of Odesa city and region and their enactment in laws and other documents of Russian empire are analysed on the basis of the wide range of the written sources used by the author. Characteristic features of drafting the normative-legal basis concerning national minorities rights in the areas of the native language usage and education in the native language; religion, economic activity, representation in city self-government and its practical application are covered in the thesis.

Keywords: a national minority, a national community, the national policy, colonists, legal status of national minorities, Greek national community, Bulgarian national community, German national community, Polish national community, Armenian national community, Jewish national community, confession, branch of language and education, branch of economics.